

سیر تطور فوایدنگاری؛ مطالعه موردی الفوائد الرجالیه در تراث شیعه

سید محمد تقی شوشتری^۱ - حسن نقی زاده^۲ - غلامرضا رئیسیان^۳

چکیده

فوایدنگاری رجالی در محافل امامیه به عنوان یک سبک نگارشی در میان مناهج تألیفی که بر بیشتر علوم سایه افکنده، از جایگاهی ممتاز و متفاوت برخوردار است. در پژوهش حاضر با به کارگیری روش توصیفی افزون بر بیان چپستی و سابقه فایده/فوایدنگاری و اشاره‌ای گذرا به اسلوب‌های تألیفی، به گونه‌ها، کاربست و پیشینه ظهور فواید رجالی که نشان دهنده کارایی داده‌ها و یافته‌های رجالیان است و به توسعه دانش رجال و تدوین اصول و قواعد آن یاری رسانده، پرداخته می‌شود. یادکرد آثار رجال پژوهان در زمینه فوایدنگاری و توصیف و تحلیل گزاره‌ها، داده‌ها و اطلاعات آثار یادشده با رویکرد بازشناختی، راهبرد نویسنده در مسیر پژوهش است. از دستاوردهای پژوهش حاضر می‌توان به فراوانی فوایدنویسی رجالی و تطور آن نسبت به دیگر سبک‌های تألیفی در

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد.

mohammadshoshtare.1398@gmail.com

۲. استاد گروه آموزشی علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد.
(نویسنده مسئول)
naghizadeh@um.ac.ir

۳. دانشیار گروه آموزشی علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد.
raeisian42@yahoo.com

دانشهای اسلامی و پیدایش آن در زمانی پیش از مکتب حله اشاره کرد.
کلیدواژه‌ها: سبک تألیفی، فایده‌نگاری، الفوائد الرجالیه، رجال شیعه.

مقدمه

سبک‌های تألیفی با تنوع و تکثری که دارند از پیشینه‌ای به درازای فرهنگ مکتوب برخوردارند. این سبک‌ها که بازتاب‌دهنده افکار و اندیشه‌های نویسندگان کتاب‌ها هستند، با هدف اقناع مخاطبان و در نظر گرفتن سلیقه و سوق آنان به سوی حقیقت مورد استفاده قرار می‌گیرند.

منهج فایده/فوایدنگاری از دیرپاترین مناهج تألیفی به شمار می‌آید؛ در این میان، فوایدنویسی رجالی که در نتیجه جست‌وجوها و کوشش‌های رجالیان چهره نموده، به‌رغم پراکندگی و نابسامانی، بخش عمده‌ای از تراث رجالی شیعه را به خود اختصاص داده است. مجموعه این داده‌ها و نکات ازهم‌گسیخته و در عین حال گران‌بها و ارزشمند که با عنوان «الفوائد الرجالیه» خودنمایی می‌کند، می‌تواند بن‌مایه‌های اصول و قواعدی به شمار آید که امروزه در علم رجال به‌عنوان معرفتی علمی و ابزاری برای فقهت اصولی شناخته می‌شود. فواید رجالی در میان فوایدنگاری علوم از جلوه و جلای دیگری و از گستره‌ای فراگیر برخوردار است؛ چنان‌که ترکیب «الفوائد الرجالیه» بر جبین بیش از هفتاد اثر مستقل نقش بسته و این‌همه غیر از فواید رجالی‌ای است که در مقدمه، میانه، خاتمه و یا با دیگر عناوین در آثار رجال‌پژوهان، محدثان و فقیهان وجود دارد.

پژوهش پیش‌رو درصدد پاسخ به این پرسش است که فواید رجالی در کنجای قالب‌های تألیفی قرار گرفته، چه تطوراتی داشته و چه داده‌هایی می‌تواند به پژوهشگران ارائه دهد.

برای نشان دادن جایگاه فواید رجالی در میان قالب‌های نگارشی باید به مسیروشناسی پرداخت تا از این رهگذر پیدایش آن به‌مثابه یک اسلوب تألیفی مشخص شده و به‌عنوان مرجع اصلی پژوهشگران در پژوهش‌های رجالی و حدیثی مورد توجه قرار گیرد.

لازم به یادآوری است که پژوهش‌های بنیادی در این زمینه در نخستین گام‌های خود هستند و از نظر پیشینه‌شناسی نیز تا آنجا که نویسنده جست‌وجو کرده، پژوهش حاضر نقطه آغازین بوده و تاکنون هیچ پژوهشی در این باره صورت نگرفته است.

۱. سبک‌های تألیفی هم‌زاد با کتاب

مطالعات پیشینه‌شناختی از قدمت پنج هزارساله فرهنگ مکتوب که نقطه ظهور فرهنگ و تمدن بشری قلمداد می‌شود، حکایت دارد. گام‌های آغازین کتابت از سوی سومریان و نیز در بیشتر تمدن‌های باستانی در قالب لوح‌های گلی برداشته شد تا سرانجام در درازنای تاریخ و روند پیشرفت بشر با دستیابی به ابزارهای نوپدید، شکوفایی امروز رقم خورد. با وجود این تاریخ طولانی، پراکندگی و نادر بودن رویدادهای مکتوب در یک سوم آغازین دوره یادشده مانع از ارائه تصویری روشن از وضعیت کتاب است.

اسلوب، سبک و قالب (تیپولوژی) رسانه نوشتاری هم‌پای این تاریخ طولانی چهره گشوده است. به دیگر سخن گوناگونی آثار مکتوب از نگاره‌های نقش بسته بر روی گل، سنگ و سفالینه گرفته تا یادگارهای برجای مانده روی پوست و پاپیروس و سپس لوح‌های بزرگ بر دیوار نشسته، طومارهای باستانی، برگه‌های به هم پیوسته در بین‌الدقین و نیز بر اثر سازوکاری شگفت به صورت متن الکترونیک، فرایندی است که ارتباطات و تعاملات انسانی را به عنوان دغدغه‌ای دیرین ضبط کرده و توسعه داده است. صرف نظر از سخت‌افزار کتابت باید زمینه‌هایی چون نوع علم، نیازهای زمانه، انگیزه و گرایش‌های نویسندگان و مؤلفه‌هایی مانند طرز فهم، درک و تفکر نویسنده و نیز ذوق و سلیقه مخاطبان را به عنوان عوامل تأثیرگذار بر رویکرد به سبک تألیفی در این دوره از حیات آدمی بررسید.

براین اساس، چون قالب‌های تألیفی یا همان سبک بازتاب‌دهنده فرهنگ، اجتماع و غیر آن و نیز تأثیرگذاری جامعه بر ادراک و احساس نویسنده است، محملی اطمینان‌بخش برای تحلیل و بررسی ابعادی از زیست انسانی است.

۱-۱. چیستی و فایده سبک تألیفی

سبک آشکارترین وجه و تدبیر و تمهیدی است که نویسنده در نوشتار به کار می‌بندد. حل مسئله‌های علم، رفع چالش‌ها و رسیدن به معرفت در هر سبک، از طریق نظم و توالی خاص آن سبک به دست می‌آید. تمایز مسیر نویسنده برای تحصیل یک معرفت از دیگر نویسندگان نیز، براساس سبک برگزیده‌اش که برخاسته از افکار و عواطف اوست، سنجیده می‌شود. بنابراین اختیار واژگان و ترکیبات، چینش عبارات و ... نشانه‌هایی از نگرش نویسنده و رویکرد خاص یا متفاوت او در دستیابی به حقیقت و کشف مجهول می‌تواند باشد. (احمد بدوی، ۱۹۹۶: ۴۵۱)

از آنجا که گوناگونی انتقال دقیق‌ترین مفاهیم تجریدی تا رقیق‌ترین احساسات، در چارچوب سبک و شیوه هر نویسنده مجال ظهور و بروز می‌یابد، هر سبکی که در نوشتارها به چشم می‌آید، تابلویی از خلاقیت و افکار نویسنده آن است. از این رو، شناخت سبک و اسلوب تألیفی نویسنده امری لازم برای دریافت درکی عمیق از اغراض و خواسته‌های اوست که این معنا در متون برخاسته از پژوهش‌های علمی بیشتر رخ می‌نماید. آگاهی پژوهشگر از سبک، شیوه، طرز یا قاعده و اسلوب نگارشی، افزون بر دوچندان کردن هوشمندی، خلاقیت و سامانمندی پژوهش و صرف‌زمان کمتر، فرصتی مغتنم برای مخاطبان اثر است تا به نتیجه مورد نظر ژرف‌نگری و مذاقه پژوهشگر نائل آیند.

۱-۲. قالب و سبک‌های تألیفی در علوم

چنان‌که گفته آمد، سبک لازمه هر دانشی است و دستیابی به هویت و فهم اصول و فصول هر دانشی زمانی ممکن است که بر پایه مبادی و نظامی معین برای رسیدن به هدف مشخص که به آن شیوه، سبک، اسلوب و منهج می‌گویند، صورت پذیرد. اعتبار دستاوردهای هر دانش به میزان اتقان یا سبک‌هایی وابسته است که در آن به کار گرفته می‌شود.

در بررسی کتاب‌های فهرست و معاجم می‌توان به فراوانی و تنوع قالب‌های تألیفی

علوم دست یافت؛ چنان که فهرست نویسان را باید نخستین سبک شناسان به شمار آورد. سبک‌های تألیفی به دو صورت در علوم دیده می‌شود:

۱-۲-۱. سبک‌های تألیفی مشترک در همه علوم

با نگاه به سیاهه بلندبالای آثار دانشیان بیشتر علوم می‌توان به سبک‌های بسیاری به شرح زیر دست یافت: وجیزه‌نگاری، شرح‌نگاری، نکته‌نگاری، مدخل‌نگاری، موسوعه‌نگاری، معجم‌نگاری، تعلیقه‌نگاری، فایده‌نگاری، ارجوزه‌نگاری، مقدمه‌نگاری، منتخب‌نگاری، فهرست‌نگاری، فصول‌نگاری، مقاصد‌نگاری، نوادرنگاری، اجوبه‌نگاری، فضایل‌نگاری، فرایندنویسی، شکوک‌نگاری،^۱ انصاف‌نگاری،^۲ ردیه‌نویسی و ...

۱-۲-۲. سبک‌های مختص یک دانش

برخی از سبک‌های تألیفی به یک دانش معین اختصاص دارد؛ مانند اطراف‌نگاری،^۳ امالی‌نویسی، مسندنویسی، جزء‌نویسی و ... که از قالب‌های تألیفی دانش حدیث به شمار می‌آیند.

۱-۲-۲-۱. سبک‌های تألیفی حدیث

حدیث از نخستین گزارش سنت تا زمانی که در قالب مجموعه‌نوشتارهای حدیثی عرضه شده و در دسترس ما قرار گرفته، مانند دیگر دانش‌ها از گوناگونی در شیوه‌های تدوین برخوردار بوده است. این گوناگونی در سبک‌های تألیفی آثار روایی در دو ساحت

۱. شکوک‌نگاری درباره خطاها و اشتباهات مؤلفان است؛ مانند الشکوک علی جالینوس محمد بن زکریای رازی که در آن به موارد اشتباهات جالینوس در کتاب‌های متعددش پرداخته است.

۲. مؤلف در این سبک در پی وساطت میان اندیشه‌های متفاوت است؛ مانند الانصاف فی مسائل الخلاف بین النحویین البصریین و الکوفیین از ابن انباری.

۳. اطراف جمع ظرف به معنای بخش است و در حدیث، طرف مهم‌ترین بخش از متن حدیث به شمار می‌آید.

متون و علوم حدیث نمایان شده است. حدیث نگاران، هم در جمع‌آوری و چینش متن احادیث به هنگام ارائه آن‌ها به صورت نوشتاری و با هدف دستیابی آسان و روشمند حدیث پژوهان به این تراث سترگ و هم در دستیابی به فهم و ارزیابی حدیث که علوم حدیث (مصطلح الحدیث، رجال، فقه الحدیث، تاریخ حدیث و ...) متکفل آن است، شیوه‌هایی را ابداع کرده و یا از سبک‌های پیشین پیروی کرده‌اند. این مناهج و سبک‌ها عبارت‌اند از: اصل نویسی، تخریج نویسی، جزء نویسی، ردیه نویسی، ثلاثین نگاری، مسائل نویسی، مشایخ نگاری، نوادر نگاری، جامع نگاری و ...

بیشتر سبک‌های تألیفی به کارگرفته شده در تراث روایی امامیه و اهل سنت به رغم اختلاف اندک در تعریف و ماهیت^۱ مشترک هستند. شیوه‌هایی مانند اصل نویسی^۲، ثلاثین نگاری، مزارنویسی و غیبت نگاری به شیعیان و سبک‌هایی مانند جزء نگاری، موضوعه نگاری، صحیح نگاری، موظآنویسی، مصنف نگاری و زواید نویسی ویژه مکتوبات حدیثی عامه است.

۲. فایده/ فوایدنگاری به عنوان یک سبک مشترک

فایده واژه‌ای عربی و جمع آن فواید است. در ریشه این واژه اختلاف است؛ چنان‌که برخی آن را اجوف واوی (کثانی، ۱۹۹۳: ۳۸۸) و برخی اجوف یایی می‌دانند (ابن منظور، بی تا: ۳/۳۴۰). در معنای فایده اختلافی نیست؛ سودمندی، منفعت، بهره، آگاهی سودآور، بار و بهره معانی‌ای است که همه لغویان برای این واژه آورده‌اند.

۱. به عنوان نمونه، مسائل نگاری در میان امامیه به کتاب‌هایی گفته می‌شود که دربردارنده پرسش‌های پرسشگران و پاسخ‌های شفاهی یا مکتوب امامان علیهم‌السلام است؛ اما در میان اهل سنت به کتاب‌هایی گفته می‌شود که نویسنده از یک یا چند نفر از مشایخ خود درباره وثاقت راویان مختلف یا فهم احادیث می‌پرسد.

۲. اصل، محوری‌ترین نوشته روایی امامیه است که عالمان شیعه به اشکال گوناگون آن را تعریف کرده‌اند و اهل سنت آن را در معنای «نسخه اصل یک نوشته حدیثی» به کار می‌برند.

فایده‌نگاری به علت سادگی و روانی محتوا و قابل فهم بودن برای مخاطبان عام و نیز مختصر بودن همانند سبک‌هایی چون شرح‌نگاری، حاشیه‌نگاری، مختصرنگاری و ... گستره‌ای فراگیر را دربر می‌گیرد؛ چنان‌که صدها اثر تألیفی اعم از کتاب، مقاله و رساله به فارسی و عربی با همین عنوان را شامل می‌شود. این قالب همچنین به عنوان قالبی مشترک، در گذر زمان در خدمت تمامی دانش‌ها قرار گرفته و بر بیشتر علوم، اعم از انسانی و غیر آن سایه افکنده است. این فراوانی را می‌توان در کتاب‌های فهرست دید. نمونه‌هایی از فواید‌نگارهایی که در علوم گوناگون تألیف شده در ادامه آورده می‌شود:

الفوائد الاصولیه شیخ انصاری، الفوائد الحکمیة محقق دوانی، الفوائد الطیبه شیخ عبدالله مامقانی، الفوائد العرفانیة سید علی بن شهاب الدین، فوائد البهائیه آقا باقر بهبهانی، الفوائد الکلامیه آغا ابراهیم، الفوائد المنطقیه میرزا غلامعلی هروی (آقابزرگ تهرانی، بی‌تا: ۱۶/۱۴۲)، الفوائد النحویه شیخ یاسین بحرانی، الفوائد الحدیثیه مصطفی باحو، الفوائد الرجالیه کجوری شیرازی، فوائد فلکیه محمد بن سعید بن غباش و ...

۲-۱. پیشینه فایده‌نگاری به عنوان یک سبک مشترک

دیرینگی سبک فایده‌نگاری به پیش از میلاد می‌رسد و شاید هیچ‌یک از سبک‌های تألیفی از چنین قدمتی برخوردار نباشد. ندیم کتابی با عنوان الفوائد برای اقلیدس (۳۰۶ ق. م) در اثر خود فهرست کرده است (ندیم، ۱۳۶۶: ۴۸۰). در میان مسلمانان نیز اولین اثر با این عنوان کتابی است منسوب به امام علی علیه السلام به نام فائده للحفظ که در بخش مخطوطات کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام نجف نگهداری می‌شود (درایتی، ۱۴۴۰: ۵۷۶) و در ادامه با همین عنوان در قرون اولیه، فواید‌نگاری به عنوان یک سبک نگارشی خودنمایی می‌کند. الفائده فی رؤیة التبی از جعفر بن محمد صادق علیه السلام (شهادت ۱۴۸ ق) (همان، ۵۷۵)، فوائد اسماعیل بن عبدالله بن مسعود عبدی اصفهانی ملقب به بسمویه (درگذشته ۲۶۷ ق) و ... از آثار این دوره هستند.

لازم به یادآوری است که فواید‌نگاری در سیر تکاملی خود از یک سبک تألیفی

ابتدایی و ساده و بیشتر مختصر به یک سبک تألیفی پیشرفته و تحلیلی تبدیل شده است.

۲-۲. کاربست فوایدنگاری و گونه‌های آن

بیشتر فوایدنگاری‌ها با توجه به معنای لغوی فایده به اطلاعات و آگاهی‌های سودآور یک دانش مرتبط هستند؛ مانند الفوائد الاصولیه، الفوائد الحدیثیه و البته در موضوعات دیگر:

- پند و اندرز و دستورات اخلاقی: فوائد، محمد بن محمد فارابی (درگذشته ۳۳۹ق)؛
- نوادر: الفوائد محمد بن قاسم بن زکریا المحاریبی که نجاشی در شرح حال او گفته است: «له کتاب الفوائد و هو نوادر» (نجاشی، ۱۴۱۳: ۴۹۶)؛
- پراکنده‌نویسی درباره یک موضوع: فوائد، عبدالرحمان بن عبیدالله حرفی (درگذشته ۴۲۳ق)؛

- دایرة المعارف: فوائد الافضالیة، علی افضل بن محمد امین قزوینی که دایرة المعارف در پزشکی و روان‌شناسی است (قرن ۱۱)؛
- قواعد: الفوائد الرجالیة، وحید بهبهانی؛
- کشکول: فوائد علیّه، علی بن عبدالله نهاوندی (تألیف ۱۱۷۱ق)؛
- گفتارهای پراکنده در علوم مختلف: فوائد در عرفان و فلسفه و تصوف و تاریخ آن، منوچهر صدوقی سها (معاصر)؛
- گزیده‌گویی: الفوائد من کلام علی بن ابی طالب علیه السلام که گزیده‌ای از سخنان حضرت علی علیه السلام است.

از نگاهی دیگر و برای پی‌گرفتن و بررسی آثار مکتوب در حوزه فوایدنگاری می‌توان بیشترین تنوع را در گستره فراخ و فراگیر اغراض و اهداف فوایدنگاران از دیرباز تاکنون دید؛ گونه‌هایی مانند:

- گزیده‌نویسی و گزینش از آثار دیگران: الفوائد المتخبة الصحاح و الغرائب تخریج

- ابی بکر احمد بن علی الخطیب البغدادی (در گذشته ۴۶۳ق)؛
- نگارش به درخواست کسی: فوائد رکنی از احمد یحیی منیری (در گذشته ۷۸۲ق) که به درخواست حاجی رکن الدین نامی نوشته شده است؛
- مجموعه گزارش هایی که از دیگران نقل شده: الفوائد الشمسیه از زین الدین فاضل مازندرانی (قرن ۷) که اخبار سید شمس الدین محمد را نقل کرده است؛
- درباره فنون: فوائد الخطوط از محمد کاتب بخارایی (تألیف ۹۹۵ق)؛
- ردّ بر دیگر کتاب ها: الفوائد الحائرّیه از وحید بهبهانی (در گذشته ۱۱۱۷ق) که در ردّ الفوائد المدتیّه محمد امین استرآبادی (در گذشته ۱۰۳۶ق) نوشته شده؛
- هدیه و تحفه به دیگری: الفوائد الخاقانیة الاحمد خانیه از محمد امین بن صدرالدین شروانی (در گذشته ۱۰۳۶ق) که به سلطان احمد بن مراد عثمانی اهدا شده؛
- پرداختن به رویدادهای یک خاندان: فوائد الصفویه، ابوالحسن بن ابراهیم قزوینی (قرن ۱۲)؛
- پرداختن به اعتقادات، مواظ و اعمال عبادی: فوائد العقائد و المواظ از محمد علی مقدس کشمیری هندی و الفوائد الدعائیّه از سید سلمان آل سید اسحاق (تألیف در ۱۲۸۳ق)؛
- شرح بر دیگر کتاب ها: الفوائد البهیة فی شرح الفوائد الصمدیة، سید محمد تقی نقوی (در گذشته ۱۲۸۹ق)؛
- نگارش به نام استاد: الفوائد الحیدریّه، علی بن قربان ابروانی؛
- مضامین پراکنده و گوناگون: فوائد المتفرقه، منیرالدین بروجردی (در گذشته ۱۳۴۲ق)؛
- منسوب به شهرها، ماهها، اعداد، دانشها، دانشوران، ادیان و اشخاص: الفوائد الغرویّه، لطف الله الاسکی (در گذشته ۱۳۱۱ق)، الفوائد الرجیّه از عباس بن محمد رضا قمی (۱۳۵۱ق)، فوائد الاثنی عشریّه از محمد مهدی موسوی تنکابنی (قرن ۱۳)، الفوائد الفقهیّه نوشته صادق بن محمد تبریزی (در گذشته ۱۳۵۱ق) و فوائد المتکلمین از عبدالرسول مدنی کاشانی (در گذشته ۱۳۲۵ق).

۳-۲. فوایدنگاری در حدیث

گسترده‌گی فوایدنگاری چه به صورت بسیط (الفوائد) چه مرکب (الفوائد الحدیثیه) در میان عامه قابل توجه است. کتانی در الرسالة المستطرفه کتاب‌های فواید حدیث را به عنوان یک سبک حدیثی برشمرده و به فراوانی آن‌ها اشاره کرده است؛ مانند: الفوائد تمام بن محمد بن عبدالله بن جعفر رازی (درگذشته ۴۱۴ق)، فوائد ابی عمرو عبدالوهاب بن محمد بن اسحاق (ابن منده) عبدی (درگذشته ۴۷۵ق) و ... (کتانی، ۲۰۱۳: ۹۴).
فایده‌نویسی حدیثی در قالب ترکیب وصفی نیز به صورت مستقل و یا گزیده‌ای از آثار دیگران در میان عامه به فراوانی دیده می‌شود؛ مانند:

- مستقل: الفوائد الحدیثیه خلیل بن محمد العربی، الفوائد الحدیثیه ابی محمد بن عبدالله بن محمد فاکهی، الروض الدانی فی الفوائد الحدیثیه از محمد ناصرالدین الالبانی و ...؛
- گزیده‌ای از آثار دیگران: الفوائد الحدیثیه للامام الذهبی فی کتابه «سیر اعلام النبلاء» از محمد عبدالباقی محمد.

در میان خاصه، فایده‌نویسی حدیثی به ندرت دیده می‌شود. کتاب الفوائد شیخ صدوق (درگذشته ۳۸۱ق)، فوائد ابن ابی یعلی حسن بن حسین بن علی بصری (درگذشته ۴۰۶ق) و فوائد حدیثیه نوشته محمد بن عبدالحسین حسینی (قرن ۱۱) از معدود فوایدنگاری‌های حدیثی امامیه به شمار می‌آیند.

۴-۲. فوایدنگاری در علم رجال

بخشی از فوایدنگاری رجالی- چه به صورت ترکیب اضافی (فوائد الرجالیة) چه به صورت ترکیب وصفی (فوائد رجالیة/ الفوائد الرجالیة)- را گزاره‌ها، داده‌ها و نکاتی کلی و عمومی تشکیل می‌دهد که رجال‌نگاران با بررسی‌های نظری و عملی بدان دست یافته‌اند. بخش یاد شده که به مثابه قاعده و قانون درآمده و از اصول علمی پرکاربرد به شمار می‌آید، از سبک‌های اختصاصی خاصه است و در میان عامه حتی یک اثر در قالب این سبک دیده نمی‌شود.

۲-۴-۱. انواع فواید نگاری رجالی

در میان انواع فواید، فواید نگاری رجالی ترکیبی پرکاربرد و شناخته شده است؛ چنان که بیش از هفتاد عنوان این چنینی به شرح زیر می توان برشمرد:

- صورت ترکیب وصفی: فایده رجالیه، محمد حسین طباطبایی، الفوائد الرجالیه، سید مهدی بحر العلوم؛

- به ضمیمه دانشی دیگر: الفوائد الفقهية و الرجالیه، عبدالجواد نجفی؛

- مستخرج از دیگر کتاب ها: الفوائد الرجالیة من کتاب فقه الخلاف، محمد یعقوبی؛

- شرحی بر دیگر الفوائد الرجالیه ها: شرح الفوائد الرجالیه، طیب تهرانی نجفی؛

- حاشیه بر دیگر الفوائد الرجالیه ها: حاشیه الفوائد الرجالیه، محمد باقر تستری؛

- تقریرات فواید رجالی دیگران: تقریرات السید ابو تراب فی الفوائد الرجالیه، محمد

گلیپایگانی؛

- الفوائد با قیدی غیر از الرجالیه: الفوائد الکاظمیه از محمد باقر قاینی بیرجندی در

جدول پایانی قابل مشاهده است.

افزون بر این در مطاوی دسته ای دیگر از منابع می توان فواید رجالی را دید:

- بیان فواید رجالی در مقدمه کتاب های رجالی، مانند تهذیب المقال فی تنقیح کتاب

الرجال، سید محمد علی موحد ابطحی (درگذشته ۱۳۸۱ش)؛

- بیان فواید رجالی در خاتمه کتاب های رجالی: مجمع الرجال، عنایة الله علی قهپایی

(قرن ۱۱)؛

- بیان فواید رجالی در مقدمه و خاتمه کتاب های رجالی با ذکر عنوان «فایده»: تنقیح

المقال فی علم الرجال، عبدالله مامقانی (درگذشته ۱۳۵۱ق)؛

- بیان فواید رجالی در میانه کتاب های رجالی با ذکر عنوان «فایده»: مناهج الفقهاء فی

علم الرجال و دورها فی الفقه، حسن ربانی بیرجندی (معاصر)؛

- بیان فواید رجالی در مقدمه بدون ذکر عنوان فایده و در خاتمه کتاب های رجالی با

عنوان فایده: ملخص المقال فی تحقیق احوال الرجال، دنبلی خویی (درگذشته ۱۳۲۵ق)؛

- کتاب‌های حدیثی مشتمل بر فواید رجالی: *منتقى الجمان فی احادیث الصحاح و الحسان*، حسن بن زین‌الدین عاملی (درگذشته ۱۰۱۱ق)؛
- کتاب‌های فقهی مشتمل بر فواید رجالی: *مجمع الفائدة و البرهان*، مقدّس اردبیلی (درگذشته ۹۹۳ق)؛
- کتاب‌های مشتمل بر فواید رجالی بدون ذکر واژه فایده یا فواید در عنوان: *عُدّة الرجال از حسینی اعرجی* (درگذشته ۱۲۲۷ق)، *رجال الخاقانی از خاقانی نجفی* (درگذشته ۱۳۳۴ق)، *رجال الشیخ الانصاری نوشته شیخ مرتضی انصاری* (درگذشته ۱۲۸۱ق) و ...؛
- کتاب‌هایی که فواید رجالی با عناوین هم‌سو در آن‌ها آمده است: *الرواشح السماویة فی شرح الاحادیث الامامیة*، محمدباقر استرآبادی معروف به میرداماد (درگذشته ۱۰۴۱ق)؛
- کتاب‌های رجالی‌ای که بخشی از فواید در قالب شعر و آرزوزه در آن‌ها آمده است: *عدة الخلف فی عدّة السلف*، محمدعلی بروجردی جالبردی (درگذشته ۱۳۲۸ق)؛
- کتاب‌هایی که در کنار فواید دیگر علوم به بیان فواید رجالی پرداخته‌اند: *الدرر اللوامع الغرویة فی الرجال از اسماعیل محلاتی* (درگذشته ۱۳۴۳ق) که مشتمل بر بیان فواید درباره علم اصول فقه در کنار فواید رجالی است.

۲-۴-۲. سیر تکاملی فواید‌نگاری رجالی

- با بررسی پیشینه فواید‌نویسی رجالی معلوم می‌شود که علامه حلی (درگذشته ۷۲۶ق) اولین رجالی‌ای است که در خاتمه کتابش، *خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال* (تألیف ۶۹۳ق)، در کنار معرفی راویان به ذکر فواید رجالی با عنوان «الفائدة» پرداخته است. این شیوه یعنی فواید‌نگاری رجالی توسط رجالیان در بخش پایانی کتاب که تا قرن‌ها بعد مرسوم بوده، وام‌دار کتاب یادشده است.
- پس از علامه حلی، قرین او ابن داود حلی (درگذشته ۷۰۷ق) در پایان بخش دوم کتابش (*کتاب الرجال*) در قالب نُه «تنبیه» به فواید رجالی پرداخته است. این تنبیهات در بردارنده نکاتی کلی و قاعده‌مند است. بدین سان فواید‌نگاری از ابتکارات مکتب حله

در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم به شمار می‌آید که در طول تاریخ تکامل یافته؛ اگرچه بیشتر این آثار دسته‌بندی مباحث رجالیان پیشین مانند نجاشی، کشی، شیخ طوسی و ابن غضائری است. در واقع مکتب حلّه در پرداختن و استوارسازی بنیادهای فواید رجالی نقش سترگی بازی کرده؛ چنان‌که احمد بن طاووس به‌عنوان یکی از پرنفوذترین شخصیت‌های تأثیرگذار مدرسه حلّه نخستین کسی است که موضوع جرح و تعدیل و رفع تعارض میان گفته‌های رجالیان را بررسی کرده است.

بررسی داده‌های نهفته در نوشته‌های رجالی نشان‌دهنده آن است که نمی‌توان از میراث رجالی گذشتگان روی برتافت. فواید‌نگاری رجالی که بخشی از آن اطلاعات موجود در آثار رجالیان است و بخشی دیگر ماهیت قواعد رجالی را به خود گرفته به سده‌های آغازین اسلامی قابل ارجاع است؛ چنان‌که کتاب طرق من روی عن امیرالمؤمنین علیه السلام «أَنَّ لِعَهْدِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ إِلَى أَنَّهُ لَا يُجْبَنِي الْأَمُؤْمِنُ وَلَا يُبْغِضُنِي إِلَّا الْمَنَافِقُ» از محمد بن عمر تمیمی جعابی (درگذشته ۳۵۵ق) و شرح حال شش نفر از مؤلفان به صورت مستقل توسط نجاشی (درگذشته ۴۵۰ق) در ابتدای کتاب رجالش و قبل از ورود به حرف الف که در شمار طرق‌شناسی‌ها و شرح حال‌نگاری‌ها قرار می‌گیرد، با فواید رجالی که پسینیان بدان پرداخته‌اند، هم‌سویی و هم‌آوایی دارد. به‌هررو اگرچه خاستگاه فواید رجالی که در قالب قواعد رجالی رخ نمود و اساس نظریه‌پردازی در علم رجال به‌شمار می‌آید، مکتب حلّه است، باید پیشینه وضع آن را در آثار اصولیانی چون شیخ طوسی (درگذشته ۴۶۰ق) در *عدة الاصول* و در بحث خبر و شرایط قبول آن، حجیت خبر واحد، حکم مراسیل (طوسی، ۱/۱۴۱۷/۶۳) و محقق حلی (درگذشته ۶۷۶ق) در *معارج الاصول* و در موضوعاتی چون خبر متواتر، خبر واحد، مباحث متعلق به خبر و مؤخبر، مرجحات اخبار متعارض و ... (محقق حلی، ۱۴۰۳: ۱۹۵) جست.

اما نخستین کسی که کتاب مستقلی با عنوان *الفوائد الرجالية* نوشت، شیخ بهایی (درگذشته ۱۰۳۱ق) است. این کتاب دربردارنده ده فایده رجالی است و در تنقیح المقال مامقانی (درگذشته ۱۳۵۱ق) در دسترس است.

طریحی (درگذشته ۱۰۸۵ق) برای اولین بار مباحث کتابش، جامع المقال، را به صورت مجموعه‌ای از فواید تنظیم کرده است که چینش مطالب آن نه به ترتیب منطقی که براساس کاربری است. این کتاب با برخی مباحث نظری دربارهٔ رجال^۱ و درایه آغاز می‌شود و در ادامه، دایرةالمعارف گونه‌ای رجالی از اطلاعات مورد نیاز ناقدان حدیث ارائه می‌دهد (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۸: ۲۴/۶۴۸). با وجود این باید اذعان کرد که نهضت فوایدنویسی رجالی با فواید وحید بهبهانی (درگذشته ۱۲۰۶ق) که تعلیقه‌ای بر منهج المقال میرزا محمد استرآبادی (درگذشته ۱۰۲۸ق) است، ظهور کرد و با الفوائد الرجالیة بحرالعلوم (درگذشته ۱۲۱۲ق) و کجوری شیرازی (درگذشته ۱۲۹۳ق) ادامه یافت.

فواید پنج‌گانه بهبهانی به‌ویژه سه فایدهٔ اوّل آن بُن‌مایهٔ بسیاری از مباحث تحقیقی در حوزهٔ قواعد رجالی قرار گرفته؛ چنان‌که طیفی از کتاب‌های رجالی مشتمل بر فواید تا عصر حاضر، از این کتاب تأثیر پذیرفته و در آن‌ها بررسی و بسط نظری و عملی دیدگاه‌های بهبهانی مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه، فایدهٔ اول از فواید پنج‌گانه بهبهانی دربارهٔ چرایی نیاز به علم رجال است که او با توجه به جریان فکری اخباری‌گری و تشکیکات آنان دربارهٔ لزوم مشروعیت علم رجال، آرا و ادلّهٔ اخباریان را به تفصیل بررسی کرده و پاسخ داده است. سپس در همان قرن، کسانی مانند سید محمدرضا بحرالعلوم (درگذشته ۱۲۵۳ق) در الفوائد الرجالیة، محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی (درگذشته ۱۲۶۳ق) در لبّ اللباب فی علم الرجال، مهدی کجوری شیرازی (درگذشته ۱۲۹۳ق) در الفوائد الرجالیة و نیز بیشتر رجالیان در سده‌های چهاردهم و پانزدهم این راه را ادامه دادند که البته صورتی سامان‌یافته‌تر از مباحث نظری علم رجال و دیگر فواید را می‌توان در توضیح المقال فی علم الرجال ملاعلی کنی (درگذشته ۱۳۰۱ق) دید.

بهبهانی همچنین در فایدهٔ دوم کتابش، ۲۹ عنوان از تعابیر رجالیان و شیوه‌های کاربرد

۱. طرح مباحث نظری به صورت مستدل و فراگیر توسط اصولیان، به‌ویژه فاضل تونی و وحید بهبهانی با هدف سوگیری در مقابل اخباریان انجام پذیرفت.

آن‌ها در توثیق و تضعیف راویان و نیز در فایدهٔ سوم، ۵۴ عنوان از آمارات دلالت‌کننده بر وثاقت، مدح و قوّت راویان را گرد آورده که به طور کلی ابتکار شخص اوست؛ از جمله: داشتن وکالت از امام معصوم علیه السلام، توثیق علامه حلی و سیّد ابن طاووس و ... (باغستانی، ۱۳۹۳: ۵۳۱/۱۹). افزون بر این، توسعهٔ دایرهٔ توثیق و تضعیف رجالیان، مواردی چون رویکرد تاریخی به حدیث و توجه به زمینهٔ صدور حدیث، تأکید بر متن حدیث، نگاه اجتهادی به کلام نجاشی و شیخ طوسی دربارهٔ راویان و کاربردی کردن علم رجال از مهم‌ترین مسائلی است که بهبهانی در مباحث رجالی بدان پرداخته است.

بیشترین تألیفات با عنوان الفوائد الرجالیه به دو قرن سیزدهم و چهاردهم مربوط است که نزدیک به پنجاه اثر را شامل می‌شود. عوامل این فراوانی در رشد و گسترش دانش رجال و ظهور رجال‌پژوهان برجسته و تأکید بر اهمیت این دانش را باید در مدارس علمی، به‌ویژه حوزه‌های علمیه پی گرفت.

افزون بر این، در دسته‌ای دیگر از کتاب‌ها به‌رغم اشتغال بر فواید رجالی از عنوان کامل «الفوائد الرجالیه» استفاده نشده؛ از جمله الفوائد الطریفة افندی اصفهانی (قرن ۱۱) و الفوائد الغریبه سیّد ابوطالب قائنی حسینی (درگذشته ۱۲۹۳ق) که قسم اوّل آن دربارهٔ رجال است و دربردارندهٔ یک مقدمه و یازده فایده است. الفوائد الکاظمیه و الفوائد الطوسیّه و الدروس الرجالیه از محمّدباقر قاینی بیرجندی (درگذشته ۱۳۵۲ق) نیز از این دسته کتاب‌ها هستند.

در سیر تکاملی رجال‌نگاری و در دو سدهٔ یادشده تا عصر کنونی، بسیاری از فواید رجالی به قواعد علم رجال یا تدوین‌آثاری در تبیین آن علم مانند تعریف این علم، وجه نیاز به آن، شناخت منابع و توثیقات عامّ و خاص تبدیل شد. در این دوران مباحثی که پیش‌تر در دل اصول و جوامع رجالی مطرح می‌شد، با نگاه تخصصی و جزء‌نگر رجالیان از غنا و عمقی ویژه برخوردار شد تا سرانجام رجال‌پژوهی چهره‌ای نو یافت.

همچنین در همین راستا به علت رویکرد حداکثری اخباریان به تصحیح روایات، توثیق مشایخ جعفر بن بشیر بجلی به عنوان توثیقی فراگیر نخستین بار از سوی وحید

بهبهانی مطرح شد. در واقع این رویکرد به بسط و توسعه توثیقات عام انجامید و موجب تأسیس انبوهی از قواعد دیگری مانند وثاقت مشایخ محمد بن اسماعیل زعفرانی، وثاقت مشایخ علی بن حسن طاطری، اکثار روایات، اعتماد قمیون به راوی و ... شد.

فواید رجالی موجود اعم از آنهایی که عنوان مستقل الفوائد الرجالیه دارند و یا تحت عنوان فایده و دیگر عنوانهای هم سو در آثار جای گرفته اند، بیشتر از هزار فایده اند که قسمتی از آنها تکراری و یا با دیگر فواید دانشها به ویژه فواید علوم الحدیث خلط شده اند؛ نمایه های هم سو عبارت اند از:

- مصباح: المصایح، شیخ صدوق (درگذشته ۳۸۱ق)؛
- تبصره، تنبیه، تتمیم، تبیان، تتمه: مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین، شیخ بهایی (درگذشته ۱۰۳۱ق)؛
- راشحه: الرواشح السماویه، میرداماد (درگذشته ۱۰۴۱ق)؛
- وسیله: الوسائل الحائریه، سید محمد طباطبایی (درگذشته ۱۲۴۲ق)؛
- عائده: عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام، ملا احمد نراقی کاشانی (درگذشته ۱۲۴۵ق)؛
- مقباس: تکملة الرجال، عبدالنبی کاظمی (درگذشته ۱۲۵۶ق)؛
- رساله: الرسائل الرجالیه، موسوی شفتی جیلانی (درگذشته ۱۲۶۰ق) و الرسائل الرجالیه، ابوالمعالی محمد کلباسی (درگذشته ۱۳۱۵ق)؛
- باب: لبّ اللباب فی علم الرجال، شریعتمدار استرآبادی (درگذشته ۱۲۶۳ق)؛
- طرائف المقال فی معرفة طبقات الرجال، جابلقی بروجردی (درگذشته ۱۳۱۳)؛
- فصل: توضیح المقال فی علم الرجال، ملاعلی کنی (درگذشته ۱۳۰۶ق)؛
- شعبه، فاتحه: شعب المقال فی درجات الرجال، میرزا ابوالقاسم نراقی (درگذشته ۱۳۱۹ق)؛
- رکن: سماء المقال فی علم الرجال، ابوالهدی کلباسی (درگذشته ۱۳۵۶ق)؛
- مقصد: غوالی سبائک المقال فی نبذ من علم الرجال، مطرخفاجی نجفی (قرن ۱۴)؛
- مقدمه: مبدأ الآمال، شریعتمدار استرآبادی (درگذشته ۱۳۱۵ق)؛

- امر: مشایخ الثقات، عرفانیان یزدی (درگذشته ۱۴۲۴ق).

فایده‌های تکراری را پسینیان در کتاب‌های رجالی خود با اندکی توضیح و با گسترش موضوعی بیشتر پی گرفته‌اند؛ چنان‌که علامه حلی (درگذشته ۷۲۶ق) فایده سوم از فواید ده‌گانه کتاب رجالی‌اش را به «عدّه کلینی» اختصاص داده است. سه قرن بعد نیز صاحب معالم (درگذشته ۱۰۱۱ق) در فایده یازدهم منتقى الجمان، کلام علامه حلی درباره عدّه کلینی را گزارش کرده و درباره محمد بن یحیی العطار به توضیحی مختصر بسنده می‌کند. جزایری (درگذشته ۱۰۲۱ق) در تنبیه هفتم از تنبیهات آخر کتاب خود، حاوی الاقوال، که در واقع همان فواید رجالی است، کلام علامه حلی درباره عدّه کلینی را بازگو کرده و می‌گوید که سخن علامه را در کافی ندیده‌ام و باید وی آن را از جای دیگری اخذ کرده باشد. او سپس آنچه را که علامه در این باره گفته است به سخن نجاشی مستند می‌کند. به همین منوال، قهپایی (قرن ۱۱) در فایده هفتم از مجمع الرجال و اردبیلی (درگذشته ۱۱۰۱ق) در فایده سوم از جامع الرواة و ... مطالب علامه حلی درباره عدّه کلینی را به همان صورت و یا با توضیحی اندک نقل می‌کنند. افزون بر این، تنبیهات ابن داود در فایده سوم خاتمه منهج المقال استرآبادی و نیز فواید ده‌گانه تلخیص المقال استرآبادی و فواید شش‌گانه نقد الرجال تفرشی در جامع الرواة اردبیلی بعینه و بدون توضیح آورده شده است. برخی از فواید رجالی در بردارنده فواید جزئی تری هستند. فایده سی‌ام تنقیح المقال مامقانی که از ده فایده مختصر تشکیل شده، از این نوع است.

از جمله متداول‌ترین فوایدی که رجالیان بدان‌ها پرداخته‌اند؛ عبارت‌اند از: مبادی تصویریّه علم رجال (تعریف، موضوع، جایگاه، تاریخ، فواید، وجه نیاز به علم رجال و کیفیت رجوع به کتاب‌های رجالی)، اصحاب اجماع، تمییز مشترکات، جرح و تعدیل، عدّه در کتاب کلینی و کتاب‌های شیخ طوسی، ارزیابی طرق در مشیخه تهبیین و الفقیه، توقیع امامان، اصطلاحات رجالی، فرق و مذاهب، شرح حال رجال شیعه، مفهوم کتاب، اصل و نوادر، تاریخ ولادت معصومین علیهم‌السلام و کنیه بعضی از امامان علیهم‌السلام، شرح حال نواب خاص، حجیت قول رجالی، راویان کثیرالروایه، هویت‌شناسی راویان، اعتباریات و عدم

اعتباریات (اعتبار روایت مشایخ اجازه، اعتبار رأی رجالی غیرامامی، عدم اعتبار رأی متسرّع در قدح ...) عدالت و کیفیت معرفت آن و ...

لازم به ذکر است که برخی از فواید رجالی متفردند؛ یعنی تنها یک رجالی به آن‌ها پرداخته است. تحقیق درباره قاعده رجال شیخ بهایی (مازندرانی خواجوی، ۱۴۱۳: ۱۶۸) تلامذه شیخ طوسی (خلیلی رازی نجفی، ۱۴۳۰: ۳۴۹)، فرق بین رجال و درایه (مؤلف نامعلوم، دفتر اول میراث حدیث شیعه، ۱۳۷۷: ۲۶۶)، تسامح در ادله سنن (محقق کرکی، دفتر دوم میراث حدیث شیعه، ۱۳۷۸: ۵۵۰) موارد عطف نجاشی (ابوالحسن، بی تا: ۱۶۸) و ... از این قبیل هستند.

در نخستین نگاه، موضوعات برخی از فواید الرجالیة‌ها سامانمند و برخوردار از نظمی منطقی به نظر می‌رسد؛ به این معنا که ابتدا به مبانی علم رجال و سپس به توثیقات و ... پرداخته شده (کجوری شیرازی، ۱۴۲۴؛ ابوالحسن، بی تا) و البته برخی فاقد نظم و ترتیب لازم هستند (حسینی سبزواری، ۱۴۳۱).

۱	الفوائد الرجالیة	محقق کرکی	در گذشته ۸۷۰ق	آرای رجالی محقق کرکی از آثارش به وسیله محمد حسن با عنوان الفوائد الرجالیة گردآوری شده است.
۲	الفوائد الرجالیة	حسن بن زین الدین عاملی (صاحب معالم)	درگذشته ۱۰۱۱ق	همان مقدمه متقی الجمان است که در برخی نسخه‌ها به صورت مستقل و به نام الفوائد الرجالیة چاپ شده است.
۳	الفوائد الاثنی عشر الرجالیة	محمد سبط	درگذشته ۱۰۱۱ق	
۴	الفوائد الرجالیة	شیخ حرّ عاملی	درگذشته ۱۱۰۴ق	نسخه خطی آستان مقدس، شماره ۹۰۸۹
۵	الفوائد الرجالیة	بهاء الدین محمد عاملی (شیخ بهایی)	درگذشته ۱۰۳۱ق	مامقانی این کتاب را در تنقیح المقال خود آورده است.

نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۷۲۲	قرن ۱۱	مؤلف ناشناخته	فواید متفرقه رجالی و تاریخی	۶
نسخه خطی کتابخانه گلبایگانی، شماره ۶/۷۱.۹۸۱/۴	قرن ۱۱	مؤلف ناشناخته	[الفوائد فی] الدراية و الرجال	۷
آقابزرگ این کتاب را با عنوان رجال المولی اسماعیل الخاجویی فهرست کرده؛ اما در جلد شانزدهم الذریعه کتاب الفوائد الرجالیة خواجهویی را غیر از رجال خواجهویی دانسته است.	درگذشته ۱۱۷۳ق	محمد اسماعیل مازندارنی خواجهویی	الفوائد الرجالیه	۸
الذریعه، ج ۱۶، ص ۳۳۹ محمد علی خراسانی خوشنویس (درگذشته ۱۲۳۶) این فوائد را در مجموعه ای مشتمل بر فواید دوازده گانه منتقى الجمال و فواید رجالی وحید بهبهانی آورده است.	درگذشته ۱۱۸۶ق	یوسف بن احمد درازی بحرانی	الفوائد الرجالیه	۹
نسخه خطی کتابخانه آستان قدس، شماره ۱۷۵۹۷	قرن ۱۲	شیخ مهدی نوری	الفوائد الرجالیه	۱۰
نسخه خطی کتابخانه مرعشی قم، شماره ۱۴۰۹۱	قرن ۱۲	مؤلف ناشناخته	الفوائد الرجالیه	۱۱
	قرن ۱۲	جعفر بن محمد حسینی سبزواری	فوائد الفوائد فی الرجال	۱۲
نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۲۹۳۷۹	قرن ۱۲		فوائد متفرقه رجالی	۱۳
مقدمه التعلیقه البههاتیة وحید بهبهانی است که آقابزرگ با عناوین الفوائد الرجالیه و الفوائد الخمس الرجالیه فهرست کرده است.	درگذشته ۱۲۰۶ق	وحید بهبهانی	الفوائد الرجالیه	۱۴

۱۵	الفوائد الرجالیة	سید حسین حسینی قزوینی	درگذشته ۱۲۰۸ق	به عنوان مقدمه بر کتاب معارج الاحکام فی شرح شرائع الاسلام نوشته شده است. آقابزرگ در الذریعه آن را به عنوان رجال السید حسین و در مصفی المقال با عنوان المشترکات فهرست کرده است.
۱۶	الفوائد الرجالیة	سید مهدی بحرالعلوم	درگذشته ۱۲۱۲ق	نام اصلی این کتاب رجال سید بحرالعلوم است که به الفوائد الرجالیة معروف شده است.
۱۷	الفوائد الرجالیة	عقدایی یزدی	درگذشته ۱۲۳۰ق	آقابزرگ در الذریعه این شرح را با عنوان رجال الشیخ اسماعیل العقدایی فهرست کرده که در واقع شرح مزجی فواید بهبهانی به شمار می آید.
۱۸	السراج المنیر فی الفوائد الرجالیة	محمد علی هزارجربی	درگذشته ۱۲۴۵ق	
۱۹	الفوائد الرجالیة	مؤلف ناشناخته	تألیف ۱۲۴۰ق	نسخه خطی مرکز آستان قدس، شماره ۱۸۷۹۴
۲۰	فوائد رجالیة	عبدالفتاح مراغی	درگذشته ۱۲۵۰ق	
۲۱	الفوائد الرجالیة	محمد رضا بحرالعلوم	درگذشته ۱۲۵۳ق	آقابزرگ نسخه ای از این کتاب را نزد یکی از نوادگان مؤلف دیده است.
۲۲	الفوائد الرجالیة	عبدالنبی مدنی کاظمی	درگذشته ۱۲۵۶ق	آقابزرگ در الذریعه با عنوان رجال شیخ عبدالنبی کاظمی و تکملة نقد الرجال فهرست کرده است.
۲۳	الفوائد الرجالیة	مهدی کجوری شیرازی	درگذشته ۱۲۹۳ق	
۲۴	فواید متفرقة فقهی و رجالی	سید اسماعیل موسوی بهبهانی	درگذشته ۱۲۹۵ق	نسخه خطی کتابخانه مرعشی، قم، شماره ۱۱۰۵۱/۴

۲۵	الفوائد الرجالية	مولی علی بن خلیل رازی طهرانی	درگذشته ۱۲۹۷ق	آقابزرگ در الذریعه چنین می آورد که به گمان او این کتاب همان سبل الهدایة فی علم الدرایه است.
۲۶	شرح الفوائد الرجالية	طیب تهرانی نجفی	درگذشته ۱۲۹۷ق	آقابزرگ در الذریعه این کتاب را با عناوین حاشیه علی تعلیقه البهبهانیة و شرح تعلیقه الرجال فهرست کرده است.
۲۷	الفوائد الرجالية	عبدالرزاق الواعظ	زاده ۱۲۹۱ق	در سه هزار بیت سروده شده.
۲۸	الفوائد الرجالية	جمال الدین کجوری	قرن ۱۳	
۲۹	فائدة رجالية	سید حسن بن محمد علی مدرّس یزدی	قرن ۱۳	نسخه خطی کتابخانه وزیر، یزد، شماره ۲۰۸۳
۳۰	فوائد و زوائد فی الرجال	محمد اسماعیل بن حسین	قرن ۱۳	
۳۱	الفوائد الفقهية و الرجاليه	عبدالجواد نجفی	قرن ۱۳	
۳۲	الفوائد الرجالية	مؤلف ناشناخته	قرن ۱۳	نسخه خطی آستان حضرت معصومه <small>علیها السلام</small> ، قم، شماره ۱۳۸/۴ - ۵۸۲۳
۳۳	الفوائد الرجالية	مؤلف ناشناخته	قرن ۱۳	نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۰۵۱
۳۴	الفوائد الرجالية	مؤلف ناشناخته	قرن ۱۳	نسخه خطی کتابخانه شخصی طبسی حائری، شماره ۷۶۶
۳۵	الفوائد الرجالية	مؤلف ناشناخته	قرن ۱۳	نسخه خطی مدرسه مجازی ها، قم، شماره ۸۴۱۰/۵۷/۸۰
۳۶	فوائد رجالی	مؤلف ناشناخته	قرن ۱۳	نسخه خطی کتابخانه مرعشی، قم، شماره ۱۴۷۹/۱
۳۷	الفوائد الرجالية	مؤلف ناشناخته	قرن ۱۳	نسخه خطی کتابخانه گلپایگانی، شماره ۵۷/۸۰ - ۸۴۱/۵

نسخه خطی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۲۷۶/۶	قرن ۱۳	مؤلف ناشناخته	فایده فی الحديث و الرجال	۳۸
	درگذشته ۱۳۰۸ق	سید عیسی بن محمد ابراهیم حسینی قزوینی	الفوائد الرجالیة	۳۹
آقابزرگ در الذریعة با عنوان رجال الشیخ المیرزا ابی المعالی و الرسائل الرجالیة فهرست کرده است.	درگذشته ۱۳۱۵ق	میرزا ابوالمعالی کلباسی	الفوائد الرجالیة	۴۰
آقابزرگ در الذریعة با عناوین مجمع الفوائد، مخزن الفوائد، معدن الفوائد و رجال السید محمد هاشم الچهارسوقی فهرست کرده است.	درگذشته ۱۳۱۸ق	سید میرزا محمود هاشم چارسوقی	الفوائد الرجالیة	۴۱
حاشیه ای است بر تعلیقات وحید بهبهانی.	درگذشته ۱۳۲۷ق	محمد باقر بن غلام علی تستری	حاشیة الفوائد الرجالیة	۴۲
فواید آن نزدیک به هزار بیت است.	درگذشته ۱۳۳۳ق	محمد حسن آل کبّه بغدادی	الفوائد الرجالیة	۴۳
	درگذشته ۱۳۳۵ق	سید عطاء الله خوانساری	الفوائد الرجالیة	۴۴
در الذریعة آقابزرگ با عنوان رجال السید ابی تراب الخوانساری نیز فهرست شده و در بردارنده پانصد فایده در رجال و درایه است.	درگذشته ۱۳۴۶ق	سید ابوتراب خوانساری	الفوائد الرجالیة	۴۵
به صورت مستقل از تنقیح المقال در دو جلد به چاپ رسیده است.	درگذشته ۱۳۵۱ق	شیخ عبد الله مامقانی	الفوائد الرجالیة	۴۶
در دفتر سیزدهم میراث حدیث شیعه به چاپ رسیده.	درگذشته ۱۳۵۲ق	محمد باقر قاینی بیرجندی	الفوائد الرجالیة	۴۷
نسخه خطی کتابخانه مرعشی، قم، شماره ۳۴۱۶	درگذشته ۱۳۵۲ق	محمد باقر قاینی بیرجندی	رسالة فی الفوائد الرجالیة	۴۸

۴۹	فوائد فی الفقه و الاصول و الرجال	محمد رضا معزی دزفولی	درگذشته ۱۳۵۲ق
۵۰	الفوائد الرجالیه	ابوالهدی کلباسی	درگذشته ۱۳۵۶ق
۵۱	الفوائد الرجالیه	میرزا ابوالحسن مشکینی	درگذشته ۱۳۵۸ق
۵۲	الفوائد الرجالیه	محمد حرزالدین نجفی مسلمی	درگذشته ۱۳۶۵ق
۵۳	العوائد الالهیه فی الفوائد الرجالیه	میرزا محمد فقیه ایمانی	درگذشته ۱۳۷۰ق
۵۴	الفوائد الرجالیه	محمد بن محمد طاهر السماوی	درگذشته ۱۳۷۰ق
۵۵	فائدة رجالیه	محمد حسین طباطبایی	درگذشته ۱۳۸۰ق
۵۶	الفوائد الرجالیه	عبدالرزاق واعظ همدانی	درگذشته ۱۳۸۳ق
۵۷	الفوائد الرجالیه	مؤلف ناشناخته	قرن ۱۴
۵۸	الوجیزة فی الدرایة و الفوائد الرجالیه	میرزا عبدالرزاق اصفہانی حائری	قرن ۱۴
۵۹	تقریرات السید ابوتراب فی الفوائد الرجالیه	محمد گلپایگانی	قرن ۱۴

۶۰	الفوائد الرجالیة	السید علی ابوالحسن	قرن ۱۴	همراه با الانتصار للنائینی فی صحة الكافی از همین مؤلف به چاپ رسیده است.
۶۱	الفوائد الرجالیة	ابوالقاسم خوانساری ریاضی	قرن ۱۴	تقریرات درس سید ابوتراب خوانساری.
۶۲	الفوائد الرجالیة	سید علی فانی اصفهانى	درگذشته ۱۴۰۹ق	
۶۳	الفوائد الرجالیة	سید محمد علی حسینی صادقی	درگذشته ۱۴۱۷ق	تقریرات درس میر سید علی علامه فانی، نسخه خطی کتابخانه متفرقه اصفهان (قاسمی).
۶۴	الفوائد الرجالیة	محمد مظفری قزوینی	درگذشته ۱۴۲۳ق	
۶۵	الفوائد الرجالیة	سید حسین بحرالعلوم طباطبایی	درگذشته ۱۴۲۳ق	
۶۶	الفوائد الرجالیة من مصباح المنهاج	محمد سعید طباطبایی حکیم	درگذشته ۱۴۴۳ق	
۶۷	الفوائد الرجالیة	محمد آصف محسنی	درگذشته ۱۳۹۸ش	در چاپ دوم با مقداری اضافات نام کتاب به بحوث فی علم الرجال تغییر یافته است.
۶۸	الفوائد الرجالیة	سید علی سیستانی	زنده	
۶۹	الفوائد الرجالیة	شیخ احمد ماحوزی	زنده	به تحریر شیخ جعفر سند و شیخ فاضل دمستانی
۷۰	الفوائد الرجالیة من کتاب فقه الخلافة	محمد یعقوبی	زنده	
۷۱	الفوائد الرجالیة من تنقیح المقال فی علم الرجال	محمد رضا مامقانی	زنده	

۷۲	الفوائد الرجاليه	سید علی حسینی صدر	زنده
۷۳	السید محمد مهدی بحرالعلوم و منهجه فی الفوائد الرجاليه	سعاد جبار محمد الوائلی	زنده
۷۴	الفوائد فی الرجال و الدرايه	سید محمد طاهر جزایری	
۷۵	الفوائد الرجاليه	مؤلف ناشناخته	کتابخانه حججی، نجف آباد، شماره ۱۰۸/۳
۷۶	الفوائد الرجاليه	مؤلف ناشناخته	نسخه کتابخانه مسجد اعظم، شماره ۸۳۲/۲
۷۷	منتخب الفوائد و المقدمات الخمس الرجاليه من کتاب منتهی المقال فی احوال الرجال	مؤلف ناشناخته	نسخه خطی کتابخانه مرعشی، قم، شماره ۱۵۱۵۸/۳
۷۸	الفوائد الرجاليه	مؤلف ناشناخته	فوائد استخراج شده از منتقى الجمان و دیگر کتابها، نسخه خطی کتابخانه خوانساری.
۷۹	الفوائد الرجاليه	مؤلف ناشناخته	نسخه خطی کتابخانه مرعشی، قم، شماره ۴۲۱۶
۸۰	فايده اى در رجال	مؤلف ناشناخته	نسخه خطی کتابخانه مرعشی، قم، شماره ۱۳۹۱/۲

نتیجه‌گیری

سبک‌های تألیفی به تناسب نیاز و سلیقه مخاطبان هم‌زاد و هم‌پای کتابت پدید آمده و رخ نموده است. سبک تألیفی فایده‌نگاری به عنوان یکی از دیرینه‌ترین سبک‌های نگارشی، در کنار برخی دیگر از سبک‌ها از بسامد فراوانی برخوردار است؛ چنان‌که بر بیشتر دانش‌ها سایه افکنده است. در این میان، فوایدنگاری رجالی به عنوان فراهم‌آمده بررسی‌های تئوری و علمی رجالیان از میراث گذشتگان، از ریخت‌ها و اسلوب‌های نگارشی متمایز و انحصاری امامیه به شمار می‌آید و در انواع و گونه‌های مختلف و با کاربست‌های قابل توجه ظاهر شده است.

فوایدنگاری یادشده انبوهی از داده‌های تفصیلی و آگاهی‌های سودمند دانش رجال را که برخی از آن‌ها ماهیت قاعده به خود گرفته به مخاطب منتقل می‌کند؛ گزاره‌هایی مانند: مبادی علم رجال، هویت‌شناسی راوی، اسناد، اعتباریات، توثیقات و اگرچه مکتب حله را در سال‌های پسین و آغازین سده‌های هفتم و هشتم هجری باید آغازگر فوایدنگاری رجالی به شمار آورد، نشانه‌های این قالب در سده‌های آغازین نیز قابل مشاهده است.

اولین نوشته مستقل با عنوان «الفوائد الرجالیة» از آن شیخ بهایی (درگذشته ۱۰۳۱ق) است. همچنین حدود پنجاه اثر دیگر با همین عنوان از قرن‌های سیزدهم و چهاردهم هجری به جا مانده و البته این همه به جز کتاب‌های رجالی‌ای است که فواید رجالی در ابتدا، میانه و انتهای آن‌ها و یا با عنوان‌هایی هم‌سو مانند تنبیه، فصل، امر، راشحه و ... در تراث رجالی شیعه جلوه‌گری می‌کنند.

لازم به ذکر است فواید پنج‌گانه وحید بهبهانی بن‌مایه بسیاری از مباحث تحقیقی در حوزه فواید رجالی به شمار می‌آید که مؤلفانی پس از وی با تاسی به آن، کوشش‌های ارزشمند و عالمانه‌ای در دانش رجال به منصه ظهور رسانده‌اند.

منابع

۱. آقا بزرگ تهرانی، محمّد محسن، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، تصحیح: احمد منزوی، بیروت، دار الأضواء، بیروت، بی تا.
۲. آقا بزرگ تهرانی، محمّد محسن، *مصنّفی المقال فی مصنّفی علم الرجال*، تصحیح: احمد منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۷۸ق.
۳. آقاجانی، نصرالله، *اسلام و تجدّد در مصر*، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۲ش.
۴. ابن شهید الثانی، جمال الدین الحسن بن زین الدین، *منتقى الجمان فی الأحادیث الصحاح و الحسان*، مؤسسة النشر الإسلامی، قم، جماعة المدرّسين فی الحوزة العلمیة بقم، قم، ۱۳۶۲ش.
۵. ابن منظور، محمّد بن مکرم، *لسان العرب*، دار الفکر، بیروت، بی تا.
۶. ندیم، محمّد بن اسحاق، *الفهرست*، ترجمه محمّد رضا تجدد، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ش.
۷. ابو الحسن، سید علی، *الفوائد الرجالیة و بلیه الإنتصار لصحة الکافی للنائینی*، ذوی القربی، قم، بی تا.
۸. احمد بدوی، احمد، *أسس النقد الأدبی عند العرب*، دار النهضة مصر للطباعة و النشر، القاهرة، ۱۹۹۶م.
۹. اردبیلی، محمّد بن علی، *جامع الرواة و رافع الإشتباهات*، التحقیق و الإستدراک: محمد باقر ملکیان، بوستان کتاب، قم، ۱۴۳۳ق.
۱۰. جزایری، عبد النبی، *حاوی الأقوال فی معرفة الرجال*، ریاض الناصری، قم، ۱۴۱۸ق.
۱۱. حیثی، عبدالله محمّد، *جامع الشروح و الحواشی*، دار المنهاج، جدّة، ۱۴۳۹ق.
۱۲. باغستانی، اسماعیل «رجال علم»، در *دانشنامه جهان اسلام*، مؤسسه فرهنگی کتاب مرجع، تهران، ۱۳۹۳ش.
۱۳. پاکتچی، احمد، *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۹۸ش.
۱۴. حسینی سبزواری، سید جعفر، *فوائد الفوائد فی الرجال*، ستاره، قم، ۱۴۳۱ق.
۱۵. حلّی، تقی الدین حسین بن علی بن داود، *کتاب الرجال*، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۳ش.
۱۶. حلّی، الحسن بن یوسف، *رجال العلامة الحلّی*، دار الذخایر، نجف، ۱۴۱۱ق.
۱۷. خلیلی رازی نجفی، علی، *سبیل الهدایة فی علم الدراییة و الفوائد الرجالیة*، منشورات الفجر، بیروت، ۱۴۳۰ق.
۱۸. درایتی، مصطفی، *فهرستگان نسخه های خطی ایران*، جلد ۲۴، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران، ۱۳۹۲ش.
۱۹. درایتی، مصطفی، *معجم المخطوطات العراقیة*، جزء السادس عشر، تهران سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران، ۱۴۴۰ق.
۲۰. صدراپی خویی، *فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه* (جلد اول درایه و رجال)،

- دارالحديث، قم، ۱۳۸۱ش.
۲۱. طلائیان، رسول، *مأخذ شناسی رجال شیعه*، دارالحديث، قم، ۱۳۸۱ش.
۲۲. طوسی، محمد بن الحسن، *العدة فی أصول الفقه*، تحقیق: محمد رضا انصاری قمی، ستاره، قم، ۱۴۱۷ق.
۲۳. قهپایی، عنایة الله علی، *مجمع الرجال*، جلد ۷، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم، بی تا، ۱۳۶۴ش.
۲۴. کتانی، عبد الحق، *المغنی: معجم اللغة العربية*، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۲۰۱۳م.
۲۵. کتانی، محمد بن جعفر، *الرسالة المستطرفة لبيان مشهور كتب السنة المشرفة*، دار البشائر الإسلامية، بیروت، ۱۹۹۳م.
۲۶. کجوری شیرازی، محمد مهدی، *الفوائد الرجالیة*، تحقیق: محمد کاظم رحمان ستایش، دار الحديث، قم، ۱۴۲۴ق.
۲۷. مازندرانی خواجویی، محمد اسماعیل، *الفوائد الرجالیة*، تحقیق: السید مهدی الرجائی، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد، ۱۴۱۳ق.
۲۸. مجمع الفکر الإسلامی، *موسوعة مؤلفی الإمامیة*، گل وردی، قم، ۱۴۴۱ق.
۲۹. محقق حلی، جعفر بن حسن، *معارج الأصول*، تحقیق: سید محمد حسین رضوی کشمیری، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، قم، ۱۴۰۳ق.
۳۰. مهریزی، مهدی و علی صدرايي خویی، *میراث حدیث شیعه (دفتر اول، دوم، سیزدهم و شانزدهم)*، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحديث، قم، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵ش.
۳۱. نجاشی، احمد بن علی، *رجال*، دار المحجة البيضاء، بیروت، ۱۴۱۳ق.